

भारतीय स्वच्छता विषयक सुधारणा : एक सामाजिक दृष्टिकोन

डॉ. एस. के. बल्लोरे

सहाय्यक प्राध्यापक (समाजशास्त्र)

श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा

प्रस्तावना

भारत देश हा विविधतेनी नटलेला व ऐतिहासिक संस्कृतीचा वारसा असलेला म्हणून ओळखला जातो. देशात व महाराष्ट्रात अनेक समाजसुधारक, संत, महात्मे होवून गेलीत. अनेक समाजसुधारकांनी समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीत तर काहींचे स्वातंत्र्य चळवळीत महत्वाचे योगदान राहिलेले आहे. महाराष्ट्रातील सांस्कृतीक वारसा जपवणुकीच्या कार्याबरोबरच समाजातील असलेल्या अनेक वाईटप्रथा परंपरा मोडित काढून समाज परिवर्तनात कसा बदल घडून आणता येईल यासाठी अनेकांनी योगदान दिलेले आहे. देशातील महामारी संकटात सापडेल्या काळात महामारी नियंत्रणात आणण्यासाठी स्वच्छतेचा संदेश देऊन स्वच्छतेचे महत्व सांगितलेले आहे. संत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगितेच्या माध्यमातून तर संत गाडगे महाराज यांनी हातात झाडु व डोक्यावर मडक्याचे खापर ठेवून गावोगावी स्वच्छतेचा संदेश व प्रत्यक्ष कार्याच्या माध्यमातून शिकवण दिली आहे. अशा अनेक संतानी समाजाला प्रबोधनाच्या सह्यांनी मानवी आरोग्याच्या व सर्वांगीण विकासासाठी स्वच्छतेचे महत्व पटवून सांगितलेले आहे. खऱ्या अर्थाने स्वच्छतेची मोहिम ब्रिटिश काळापासून सुरु झाली.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. स्वच्छता अभियानाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
2. स्वच्छतेची संकल्पना व स्वरूप अभ्यासणे.
3. स्वच्छतेचे घटक, महत्व, उद्देश व कारणाचा आढावा घेणे.
4. स्वच्छते संदर्भातील विविध उपक्रम व त्यांचा हेतू अभ्यासणे.

संशोधनाचे गृहितकृत्ये

1. स्वच्छता अभियान हे आरोग्य संपदा प्रदान करण्यासाठी महत्वाची आहे.
2. स्वच्छता अभियान महामारी सारख्या रोगावर नियंत्रण आणण्याच्या हेतू उपयोगी ठरते.
3. स्वच्छता अभियानातून विविध उपक्रमांची परंपरा स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून सुरु झाली.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन विषयाशी अध्ययन करताना द्वितीय तथ्य संकलन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. या द्वितीय तथ्य संकलनात शासकिय दस्तावेज, शासननिर्णय, माहिती पुस्तिका, ऐतिहासिक संदर्भ, अहवाल, वृत्तपत्र, लेख, संशोधन ग्रंथ, पुस्तके आदी द्वितीय तथ्यांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची मर्यादा

प्रस्तुत संशोधन हे स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील चालणारे विविध प्रकल्प व विविध योजना, कार्यक्रम त्यांचा हेतू, स्वच्छता अभियानाची वाटचाल, त्यातून होणारी सुधारणा, अनेक संशोधकांनी मांडलेली मते यातून होणारा लाभ व समाजपरिवर्तन यांचा आढावा या भोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे महत्व

प्रस्तुत संशोधन हे मानवी आरोग्य आणि स्वच्छता यांचा सहसंबंध अभ्यासण्यासाठी महत्वाचे आहे. आरोग्य चांगले व सदृढ कसे राहता येईल यांची माहिती होण्यासाठी, महामारी रोकथाम करण्यासाठी व जिवीत हाणी नियंत्रित आणण्यासाठी स्वच्छता किती महत्वाची यांची जाणीव यातून होईल. स्वातंत्र्यपूर्व व नंतरच्या काळातील स्वच्छता विशयक वाटचाल यांच्या माहितीसाठी, स्वच्छतेचे मानवी आरोग्यासाठी किती महत्वाची आहे यांची जाणीव होण्याकरिता या शोधनिबंधाचे महत्व आहे.

स्वच्छता अभियानांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारतामधील लोकांची राहणी व अस्वच्छ सवयी वाईट प्रथा रितीरिवाज यामुळे व इतर पर्यावरणीय कारणामुळे संसर्गजन्य रोग, पटकी, कॉलरा, डेगू, चिकनगुण्या, सिकलसेल, महामारी, प्लेग यासारखे आदी आजाराची उपज ही स्वच्छतेच्या अभावाचे कारण मानले जाते. स्वच्छता विषयक मोहिमांची आद्यपुरस्कर्ती फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल यांनी हिवलेट यांनी हाताने मैला वाहून नेण्यासारख्या खर्चीक व्यवस्थेवर देखरेख ठेवून मुंबईला पटकी व महामारी रोगापासून वाचविल्या बदल सर्वातम स्वच्छता आधिकारी म्हणून गौरविण्यात आले. मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर लॉर्ड रे यांनी संपूर्ण प्रांतासाठी दि बॉम्बे व्हिलेज सॅनिटेशन ॲक्ट 1889 पारित केला आहे. सी. डब्ल्यू मॅक्रुरी यांनी ब्रिटिनमधील प्रशासकीय सेवेच्या अभ्यासक्रमात व शालेय शिक्षणात स्वच्छता आणि आरोग्य विशयक अभ्यासक्रमाची सुरुवात करण्याची शिफारस केली.

1901 मध्ये टर्नर यांचे सहाय्यक आरोग्य आधिकारी डी.के. गोल्डस्मिथ यांनी प्राथमिक शाळांची स्वच्छता, मुलांची तपासणी, खाण पान, स्नानगृहे वापरणे, शारिरीक व्यायाम, शाळा परिसर स्वच्छतेसंदर्भात उपाययोजना केल्या होत्या. यातूनच मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर लॉर्ड लॅमिंग्टन यांनी 1904 मध्ये दि बॉम्बे सॅनिटरी ॲसोशिएशनची (बी.एस.ए.) स्थापना केली. 1905 साली बी.एस.ए. यांनी एक पथक तयार करून घराघरातील अच्छतेबद्दल व लोकांच्या जीवनपध्दती आरोग्य खात्याला माहिती देऊन स्वच्छतेचे महत्व पटवून सांगितले. 1906 मध्ये शाही विक्रेंद्रीकरण मंडळाची स्थापना केली आहे. या मंडळाने भारतातील सार्वजनिक

स्वच्छतेबाबत अनेक उपाय सुचविलेले. बी.एस.ए. स्थापनेनंतर टर्नरने स्वच्छते संबंधीचे ग्रंथालय असायला पाहिजे यांची शिफारस केली. टर्नर यांनी सॅनिटेशन इन इंडिया या ग्रंथात भारतीयांचा विहिरीचे पाणी वापरण्याबाबतचा कटाक्ष गायीचा साभाळ, दुध काढण्याची व भांडी धुण्याची पध्दत, अन्न शिजवण्याची मागासलेली पध्दत या सारख्या आरोग्यविषयक सवयीचे व रितीरिवाजांतून स्वच्छता संबंधीचे वर्णन केले आहे.

1909 मधील बॉम्बे मेडिकल कॉंग्रेसमध्ये स्वच्छताविषयक माहिती लोकांपर्यंत पोहचविण्याची मोहिम हाती घेतली. 1914 मधील भारत सरकारच्या स्वच्छताविषयक ठरावामध्ये स्वच्छताविषयक सुधारणासाठी जनतेचे सहकार्य आवश्यक असल्याचे सांगितले. 1910 मध्ये सार्वजनिक शिक्षण खात्याच्या अधिवेशनात भाटवडेकरांनी प्राचिन काळातील हिंदू शास्त्रातील घालून दिलेले स्वच्छता विषयक व आहारा बदलचे काटेकोर नीतीनियम अर्वाचीन हिंदूनी वाऱ्यावर सोडून दिले आहे असे मत प्रकट केले. 1911 पर्यंत मध्यवर्ती ब्रिटिश शासनाचे स्वच्छतेच्या कामावर पूर्ण नियंत्रण होते. परंतु रिफॉर्म ॲक्टनंतर हा विषय केंद्राकडून राज्याकडे सोपविण्यात आला व त्यानुसार प्रत्येक राज्याने आपापल्या पातळीवर स्वच्छतेच्या बाबतीत उपाययोजना राबविण्यास सुरुवात केली. 1911 मध्ये मुंबईत भरलेल्या दि इंडियन सॅनिटरी कॉन्फरन्स मध्ये पुस्तकी ज्ञानापेक्षा भारतीय जीवनपध्दती विशयीचे ज्ञान हे भारतातील स्वच्छता विषयक ज्ञानाचा आधार असावयास हवे असे मत भारतातील स्वच्छतेच्या बाबतीत वर्तवलेले आहे. सिड्न्हॅम क्लार्क यांनी स्वच्छता राखण्यासाठी कायदेशीर तरतूद करणे गरजेचे असल्याचे सांगितले. 1912 मध्ये सिड्न्हॅम क्लार्क यांनी लोकांना स्वच्छता विषयक नियमांची जाण करून देणे आवश्यक आहे. यातूनच बी.एस.ए. ही एक स्वच्छता विषयक जाणीव जागृती करून स्वच्छता विषयक लोकांमध्ये पायाभरणीचे कार्य करणारी एक संस्था उदयास आली. 1912 मध्ये धारवाड येथे तर 1914 मध्ये भडोच येथे स्वच्छता व आरोग्याविषयी लोकांना स्वच्छता विशयक लोकांना शिक्षित करण्यासाठी जिल्हा स्वच्छता मंडळे स्थापन केली गेली. 1914 मधील भारत सरकारचा स्वच्छताविषयक ठराव स्वच्छताबाबत सुधारणा घडवून आणताना 1) लोकांबद्दलचे त्यांच्या सामाजिक रितीरिवाज, सवयी 2) पुर्वग्रहाबद्दलचे ज्ञान. 3) स्थानिक परिस्थितीतील वैविध्यता. याबरोबरच लोकांचे सहभाग व सहकार्य आवश्यक असल्याचे मानले गेले. पटकी महामारी सारख्या रोगांचा जरी नायनाट झाला असला तरी अत्याधिक अर्भक मृत्यु दराचा दारून प्रश्न शिल्लक राहणाराच आहे असे वर्तवले.

ब्रिटिश काळात भारतातील स्वच्छता अभियानाची पार्श्वभूमी अंत्यत बिकट व हालाखीची होती. त्यांनी ही स्थिती सुधारण्यासाठी व आरोग्याच्या दृष्टिकोनातून स्वच्छतेचे महत्व पटवून सांगितले. ब्रिटिश वैद्यकिय शास्त्रज्ञ व समाजसुधारक फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल, हिवलेट, स्टिनसन वेअर, टर्नर, लॅमिंग्टन यांनी स्वच्छता विषयक मोहिमेची

मुहूर्तमेढ भारतात रोवली. स्वच्छता हि मानवी आरोग्याच्या दृष्टीने, महामारी संकटापासून बचाव करण्यासाठी किती महत्वाची आहे यांची जाणीव या ब्रिटिश लोकांनी करून दिली. वैयक्तिक स्वच्छता, परिसर स्वच्छता राखल्याने रोगांच्या प्रसाराला कसा पायबंद बसतो, अस्वच्छतेमुळे कोणत्या रोगाची उत्पत्ती होते. अशा स्वच्छताविषयक माहिती लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे व जाणिव जागृतीचे कार्य त्यांनी केलेले आहे.

भारतातील स्वच्छतेबाबतचे प्रकल्प

भारतात स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून व काही संघटना, थोर सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता याबाबत ग्रामिण भागात गाव पातळीवर अनेक छोटे मोठे प्रकल्प हे स्वच्छतेच्या बाबतीत राबविले गेलेले आहेत.

1) श्री निकेतन प्रकल्प 1921

रविंद्रनाथ टागोरांनी 1921 मध्ये श्रीनिकेतन येथील ग्रामिण पुनर्रचनेच्या दृष्टीकोनातून हा प्रकल्प राबविला किंवा सुरू केला. या प्रकल्पांतर्गत गावातील लोकांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, भौतिक, सांस्कृतिक बदल घडवून आणण्यासाठी कृषी, उद्योग, शिक्षणाच्या विकासा बरोबरच स्वच्छतेचे महत्व त्यांनी सांगितलेले आहे.

2) गुरगाव प्रकल्प 1927

एफ.एल. ब्रायस यांनी गुरगाव प्रकल्पात लोकांचे वैयक्तिक व सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्याकरिता गावातील काडी, कचऱ्याचे व घाण पदार्थांचे उच्चाटन करून कपोस्ट खत तयार करणे याला स्वच्छतेच्या दृष्टीने प्राधान्य दिल्याचे आढळते.

3) माल्थॉडम प्रकल्प 1928

डॉ. स्पेन्सर हॅच यांनी खेडी व गावातील ग्रामविकासाचे कार्य करताना रात्रीच्या शाळा, फिरती वाचनालयाचे, दुर्गंधीमुक्त शौचालये बांधणे आदी कार्ये केले. पण हे सर्व कार्ये हे खिस्ती समाजातील लोकाकरिताच सुरू केले होते.

4) सेवाग्राम प्रकल्प 1936

महात्मा गांधी यांनी 1936 मध्ये या प्रकल्पांतर्गत ग्रामीण भागाची सुधारणा करायची असेल तर आरोग्य व स्वच्छता ही बाब महत्वाची असते असे सांगितले आहे.

5) फिरका विकास प्रकल्प 1946-1947

मद्रास येथे मुख्यमंत्री श्री टुंगटुरी प्रकाभाम पेंटली यांच्या पुढारकाराने या प्रकल्पांतर्गत, खेडयातील स्वच्छता कायम ठेवण्याकरिता नियमित सफाईला प्राधान्य देण्यात यावे.

6) आप्पासाहेब पटवर्धन

आप्पासाहेब पटवर्धन यांनी गांधीजींच्या विचार सरणीला अनुसरून कोकण हे स्वच्छ व सुंदर बनवण्याच्या दृष्टीकोनातून गोपुरा आश्रम सुरू केले. त्यांनी सफाई दर्भान नावाचे मासिक व भारत सफाई नावाचे मंडळाची स्थापना त्यांनी सुरू केली. त्यांनी स्वच्छतेच्या दृष्टीकोनातून प्रशिक्षण चालू केले आहे.

7) सेनापती बापट

सेनापती बापट यांनी आरोग्याच्या बाबतीत स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून दिले. स्वच्छतेला राष्ट्रधर्माची जोड देवून स्वच्छता ही राष्ट्रधर्मच असा संदेश सर्व समाजाला त्यांनी दिला आहे. मुंबई राज्य सरकारची सर्वोदय योजना व स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून स्वच्छतेच्या अनेक सुधारणा केलेल्या आहेत. तर विविध प्रकल्पातून स्वच्छता मोहिम व सदृढ निरोगी जीवन हे ग्रामिण विकासाचे सुत्र आहे या उद्देश्याने सुरु केलीत.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्वच्छता अभियान

स्वातंत्र्य पूर्व काळापासून स्वच्छता विषयक अभियानाचा पाया रचला असला तरी खऱ्या अर्थाने संपुर्ण स्वच्छता विशयक अभियानाची बांधणी 1986 च्या केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम (सीआरएसपी) हा ग्रामीण क्षेत्रामध्ये स्वच्छता सुविधा उपलब्ध करण्याच्या दृष्टीकोनातून चालू करण्यात आला आहे. तो तो यशस्वी झाला नसल्याने संविधारिकदृष्ट्या 73 व्या घटनादुरुस्तीन्वये 1992 ला स्वच्छतेला 11 व्या अनुसूची मध्ये समाविष्ट करण्यात आले व स्वच्छता अभियानाचे कार्य हे पंचायतीवर सोपवण्यात आले. 1999 ला संपुर्ण स्वच्छता अभियान (टीएससी) या कार्यक्रमाची सुरु करून यातून नवे नवे स्वच्छता विषयक उपक्रम आणले गेले.

कोपेनहेगेन येथील 1994 मधील शाश्वत विकासावरील जागतिक शिखर परिशदेने स्वच्छता सुविधा नसलेल्या वस्त्यांच्या संख्येत 2015 पर्यंत पन्नास टक्यांनी घटकरण्याचे उद्दिष्टे समोर ठेवले भारताने हे उद्दिष्टे 2007 पर्यंत गाठण्याची घोषणा केली व त्यानुसार 1999 पासून संपुर्ण स्वच्छता अभियान ही योजना हाती घेण्यात आली. तत्पुर्वीचे केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम असफल ठरल्याने TSC द्वारा नव्याने हागणदारीमुक्त वस्त्यांची कल्पना संपुर्ण देशभर राबण्याचे ठरले. जिल्हा स्तरावर जिल्हापरिषद वा डिस्ट्रीक्ट वाटर अँड सॅनिटेशन मिशन यामार्फत संपुर्ण स्वच्छता अभियान ची अंमलबजावणी केली गेली. या TSC अंतर्गत शाळा आणि अंगणवाडीत शौचालय बांधावे, गावातील घनकचरा आणि सांडपाणी व्यवस्थापन, प्रत्येक घरात शौचालयाचा वापर व्हावा, सामुदायिक स्वच्छता संकुल उभारणे हा संपुर्ण स्वच्छता अभियानाचा अविभाज्य घटक होता. केंद्रशासन पुरस्कृत पूर्वीच्या निर्मल भारत अभियानाची पुनर्रचना करून 2 ऑक्टोबर 2014 ला स्वच्छ भारत अभियान कार्यक्रमाची सुरुवात केली.

महाराष्ट्र सरकारने प्रामुख्याने हागणदारी मुक्त योजना, निर्मलग्राम योजना या योजने बरोबरच संत गाडगे महाराज ग्रामस्वच्छता अभियानाची सुरुवात सर्वप्रथम ही 2 ऑक्टोबर 2000 या महात्मा गांधी जयंतीच्या दिवशी केली होती. महाराष्ट्र शासनाने समाजाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून स्विकारलेल्या समाजकल्याणकारी योजनेतील एक महत्त्वपूर्ण योजना म्हणून उल्लेख येतो.

संपुर्ण स्वच्छतेचे अंतर्भूत विविध घटक

1) वैयक्तिक स्वच्छता :

1. हाथ साबणाने स्वच्छ धुणे, हातापायाची नखे वाढू न देणे, नियमित आंघोळ करणे आदीचा समावेश होतो. 2)

अन्न पदार्थ व खाण्याच्या वस्तू निट झाकून ठेवणे. 3) पिण्याचे पाणी उंचावर ठेवणे, ओगाराळ्याचा वापर करणे. 4) पर्यावरण व परिसर स्वच्छ ठेवणे. 5) शौचालयाचा नियमित उपयोग करणे. 6) सांडपाण्याचा निचरा करण्याकरिता शोषखड्डे तयार करणे. 7) शालेय स्वच्छता व आंगणवाडी स्वच्छता इत्यादी घटकाचा समावेश स्वच्छता यामध्ये होतो.

स्वच्छता अभियानाची व्याख्या

संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियान म्हणजे केवळ घर-दार-गल्ली आणि परिसराची स्वच्छता नव्हे. केवळ काडी-कचरा-धुळ कागद जमा करून स्वच्छता व टापटीप राखणे नव्हे तर तन-मन-विचार-आचार-वर्तन-व्यवहार यांची स्वच्छता होय.

विश्व स्वास्थ्य संगठन

स्वच्छता का अभिप्राय मनुष्य के स्वस्थ निर्वहन को प्रभावित करने वाले भौतिक पर्यावरण के उचित प्रबंधन से है.

संपुर्ण स्वच्छता अभियानाचा उद्देश्य

संपुर्ण स्वच्छता अभियान कार्यक्रमाचा मुख्य उद्दे य हा ग्रामीण क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांना स्वच्छतेचे ज्ञान देवून त्यांचा जीवनस्तर किंवा जिवनमान उंचावणे. ग्रामिण क्षेत्रात स्वच्छता व्यापक स्वरूपात निर्माण करणे, हेतू तत्पर सुविधा प्राप्त करून देणे. प्राथमिक शाळा आंगणवाडी केंद्राच्या माध्यमातून लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करून स्वच्छता संबंधीची माहिती लोकांना देणे. समुदाय केंद्रीत दृष्टिकोन ठेवून समुदायाला स्वच्छता आणि शुध्द पिण्याचे पाणी यापासून होणारे फायदे याची माहिती लोकांना देणे. ग्रामीण क्षेत्रातील शाळा, आंगणवाडी मध्ये स्वच्छता सुविधा उपलब्ध करून देवून विद्यार्थ्यांना आरोग्य शिक्षण देणे व साफ सफाई, स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देणे. ग्रामीण क्षेत्रामधिल शुष्क शौचालयाच्या जागी फलश शौचालयाची निर्मिती करणे. या स्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून घरा घरातील स्वच्छतेच्या सवयी लावणे. मैला वाहून नेण्याची प्रथा बंद करणे.

संपुर्ण स्वच्छता अभियानाचे घटक

संपुर्ण स्वच्छता अभियान हे फक्त वैयक्तिक स्वच्छतेलाच वाव देते नाही तर ती स्वच्छ व शुध्द पिण्याचे पाणी उपलब्धी, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन, घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन, परिसर स्वच्छता, वैयक्तिक स्वच्छता, आंगणवाडी स्वच्छता, भाळेतील स्वच्छता या सर्व घटकाचा समावेश संपुर्ण स्वच्छता अभियानात होतो.

वैयक्तिक स्वच्छता

वैयक्तिक स्वच्छत ही व्यक्ती किंवा स्वपासून सुरु होते. दैनंदिन वैयक्तिक स्वच्छता ही स्वताला आरोग्यदायी सवयी लावून घेणे.घरात नियमित भौचालयाचा वापर करणे, दात घासणे, शौच्छाऊन आल्यास हात व पाय स्वच्छ धुण, हाथापायाची नखे वाढू न देणे, नियमित व स्वच्छ आंघोळ करणे म्हणजेच वैयक्तिक स्वच्छता होय.

परिसर स्वच्छता

स्वच्छतेचा दुसरा घटक हा परिसर स्वच्छता हा होय. स्वच्छ व सुंदर परिसर आसणे, सांडपाण्याची योग्य

व्यवस्था असणे , कचरा व टाकाऊ पदार्थ साठवण्याची व्यवस्था असणे, रस्ते साफ व सुधारित असणे, आपले घर, गाव, शाळा व सभोवताची सर्व सजीव, निर्जिव घटक पाळीव प्राणी, त्यांचे गोठे जनावरे आणि मानवी मलमुत्राचे योग्य व्यवस्थापन यांच्या सारख्या घटकाचा समावेश हा परिसर स्वच्छता यामध्ये होतो.

शाळा स्वच्छता

संपुर्ण स्वच्छता अभियानाचा शालेय व आगंणवाडी स्वच्छता हा एक महत्वाचा घटक आहे, व विद्यार्थी हा त्यांचा केंद्रबिंदू आहे. विद्यार्थांवर विज्ञाननिष्ठा आरोग्यदायी सवयी व संस्कार रूजविण्याची नितांत गरज आहे. स्वच्छतेच्या पर्यावरणाशी सुसंगत व अल्पमूल्या असलेल्या योग्य तांत्रिक सुविधांची माहिती व ज्ञान होणे गरजेचे आहे. भालेय स्वच्छता अभियानात शाळेतील परिसरात विद्यार्थ्यांसाठी केवळ शौचालय व मूत्रीघर उभारण्याचे उद्दिष्टे नाही. याही पलिकडे जाऊन विद्यार्थ्यांनी शौचालयाची सुविधा वापरणे अपेक्षित आहे.

स्वच्छतेचे महत्व

आपणास मिळालेल सुंदर शरीर, निरोगी, आनंदी व सुखी राहणे व पुर्णपणे आपल्या सभोवतालचे वातावरण व स्वच्छतेच्या सवयी यावर अवलंबून असते. तरीही आपण चुकीच्या सवयीमुळे व काही वेळा आळसीपणाने त्याकडे दुर्लक्ष करतो. नैसर्गिक वातावरण आपण प्रदुषित करतो. हवा, पाणी, अन्न, इत्यादी दुषित होते. यामुळे आपणास त्रास होतो. हे माहिती आहे. परंतु तरीही आम्ही असून स्वच्छतेच्या बाबतीत बेफिकीर आहोत. माणसाला होणारे 80 टक्के रोग हे अस्वच्छतेमुळे होतात. यासाठी नियमित वैयक्तिक स्वच्छता व परिसर स्वच्छतेचा अवलंब करणे आव यक आहे. स्वताःचे शरीर आपले घर, परिसर, भाळा तसेच गाव घाणीपासून मुक्त, प्रदुषण मुक्त, स्वच्छ व सुंदर विद्यार्थी जीवनापासूनचे आपल्या अंगी असणे आव यक आहे. विद्यार्थ्यांना जाणीव करून देवून प्रत्येक घरापर्यंत प्रत्येक नागरिकांपर्यंत स्वच्छतेचा हा संदेश पोहचवायचा आहे.

सारांश

मानवी विकासाचा संबंध रोगविरहित दीर्घायुष्याशी आहे. अस्वच्छता हि मानवी आरोग्य व त्यांच्या विकासावर विपरित परिणाम करणारी बाब आहे. अस्वच्छतेमुळे अनेक रोगाची निर्मिती व उत्पत्ती होत आसते. जागतीक आरोग्य संघटनेच्या अनुमानानुसार प्रतिवर्ष जवळपास 50 लाख लोक हे मानव मल जनित रोगामुळे मृत्युमुखी पडतात. जागतीक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार भारतात 5 वर्षाखालील 4 लाख बालक हे दरवर्षी मृत्युमुखी पडतात. अशुध्द दुषित हवा, मानवी विष्ठा, पाणी व दुषित अन्न खाल्यामुळे हगवण, पोलिओ, कावीळ, पटकी, साथीचे आजार व इतर प्राणघातक आजारी उत्पत्ती होते. मानवी विश्टेमध्ये रोगप्रसार करणारे कोट्यावधी सुक्ष्म जंतू असतात. व उघडयावर संडास केल्याने ते रोग जंतू पाणी

व अन्नमार्फत आपल्या पोटात जावून रोगराई वाढते. अस्वच्छतेचे दुष्टपरिणाम हे व्यक्तिबरोबरच इतर सजिव व निर्जिव प्राण्यावर होताना दिसून येतात. म्हणून स्वच्छतेचे मानवी आरोग्य व सर्वांगीण दृष्टीने महत्वाचे आहे. याकरिता स्वतंत्र्यपूर्व काळापासून या स्वच्छता अभियानाची अंमलबजावणी झालेली दिसून येते ते आजस्थितीतही आहे. स्वच्छता हि सर्वप्रथम मानवाच्या सर्वांगीण दृष्टीकोनातून महत्वाचा मुलभुत घटक आहे. परंतु स्वच्छता संदर्भातील अपुऱ्या सोयी, वाढती लोकसंख्या, पाण्याचा अभाव, लोकांची पौराणीक मानसीकता, गरीबी आदी कारणामुळे आज देखिल ग्रामीण भारत स्वच्छतेपासून काही अंशी दुरच राहिलेला असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ

1. नाईटिगेल (1873) : हाऊ सम पीपल हॅव लिव्ड अँड नॉट डार्डन इन इंडिया रिपोर्ट ऑफ दि सॅनिटरी कमिशनर बॉम्बे, बॉम्बे.
2. सरिजा मंडपे, (2008) : समाजप्रबोधन पत्रिका, भारती मुद्रणालय, कोल्हापुर.
3. गव्हर्नमेंट ऑफ बॉम्बे (1914) : सम रिसेंट सॅनिटरी डेव्हलपमेंट इन दि बॉम्बे, प्रेसिडेन्सी बॉम्बे.
4. मृदल्ला रामण्णा (2008) : समाजप्रबोधन पत्रिका, भारती मुद्रणालय, कोल्हापुर.
5. टर्नर (1910) : दि सिम्टोमॅटिक ट्रिटमेंट जेनिंग्ज (संपा.) ट्रॅन्झाक्शन ऑफ दि बॉम्बे मेडिकल कॉंग्रेस दि टाईम्स प्रेस बॉम्बे.
6. डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन (1910) : रिपोर्ट ऑफ दि प्रोसिडिंग्ज ऑफ कॉन्फरन्स ऑन मॉरल सिविक अँड सॅनिटरी, इनस्ट्रक्शन बॉम्बे.
7. बढे जी.एस. (1978) : भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था उद्गम आणि विकास, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
8. भारत सरकार 1914 : इंडिया सॅनिटरी पॉलिसी गव्हर्नमेंट, प्रिटिंग प्रेस कलकत्ता.
9. लिमये मधू, आपटे (2002) : गांधीजींचा ग्रामविकास दृष्टीकोन, योजना मासिक, माहिती व जनसंपर्क महासंचलनालय, मुंबई
10. केशव दास (2008) : महाराष्ट्रातील ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता विषयक योजना : धोरणात्मक उपयांचे मुल्यमापन, समाजप्रबोधन पत्रिका, भारती मुद्रणालय, कोल्हापुर.
11. धोंडीरामसिंह राजपूत (2007) : स्वच्छता अभियानात नागरिकांची भुमिका, माहिती व जनसंपर्क महासंचलनालय, मुंबई
12. मल्लिनाथ कलशेट्टी (2005) हागणदारी मुक्त गाव मोहिम, संवाद आराखडा, यशदा, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे.